

Микола Котляр

ЦЕРЕМОНІАЛ, ЕТИКЕТ І РОЗВАГИ КНЯЖОГО ДВОРУ РОМАНОВИЧІВ

Життя середньовічного двору монарха з його різноманітністю і неоднозначністю було суворо регламентоване і в буденному і в святковому проявах. Двір будь-якої держави диктував характер і порядок процедур і церемоній всіх європейських монархій. Не був виключенням і княжий двір Романовичів, що за своєю пишністю і багатством, особливо в часи існування відновленого Данилом Галицько-Волинського великого князівства (1245–1264), не поступався ані дворам Угорщини і Польщі, ані дворам Володимиро-Суздальського князівства і київського государя. Говорити так дозволяють хоч і скупі, але промовисті згадки тогочасних давньоруських, центрально- і західно-європейських джерел.

Зведення церемоній і етикетних норм життя двора монарха, як це не дивно, з'являються досить пізно: в кінці XVI — першій половині XVII ст. При тому, що двори головних європейських монархій склалися досить рано, принаймні на XII ст. Те ж саме можна сказати і про Русь. Пишність дворів київського і галицького государів того часу засвідчена джерелами.

Придворному церемоніалові, зокрема інаугураційним торжествам, належало важливе місце у процесі легітимізації влади, її прославлення і піднесення її авторитету¹. Історики відзначають чималу кількість трактатів і реєстрів етикетних і церемоніальних норм і виділяють кілька серед них. До таких належить «Французький церемоніал», створений у першій половині XVII ст. видним юристом при дворі Людовіка XIII Теодором Годфруа. Він наводить перелік і опис головних публічних церемоній двора, що побутували у XIV–XVI ст. До них відносяться: королівська посвята (інаугурація), урочистий в'їзд монарха, весілля государів і членів їх родин, урочисті прийоми, народження королівських дітей,

зустрічі пап та іноземних монархів, урочисті процесії². Тією чи іншою мірою придворні церемонії та палацовий етикет відбилися у джерелах, найперше в Галицько-Волинському ізводі. При тому, що це джерело зосереджує увагу зовсім на інших речах.

Сходження на стіл

Тема сходження (посаження) на княжий стіл взагалі відбита у нашому літописі, проте не з тією повнотою, на яку заслуговувало це інаугураційне торжество. Та візьмемо до уваги, що посідання престолу в умовах безупинної боротьби Романовичів з боярством і зовнішніми ворогами не могло відбуватися особливо урочисто. Хоча в окремих випадках джерело все ж таки надає певної урочистості описові цієї події.

У 1211 р. десятилітнього Данила було підсаджено на стіл Галича. Це сталося завдяки хитромудрим політичним комбінаціям за участю найперше угорського короля, кількох західноруських князів, волинського і галицького боярства. Тоді король Андрій був зацікавлений у тому, щоб малий ще хлопець Данило на час посів галицький стіл. Галицькому книжникові це було добре відомо, тому він умістив у своєму творі загадкове повідомлення: «Король же Андрей, и бояре угорстии и вся земля хотяше дати дъщерь свою за князя Данила, обѣма дѣтскама бывшими: зане сына у него не бѣ»³.

Ця звістка джерела відноситься до весни 1211 р. Однак син і наступник Андрія II Бела народився ще у 1206 р. Перекопаний, що процитований текст є відгомонам факту потрійного русько-угорсько-польського союзу, укладеного за життя Романа Мстиславича у 1204 або в перші місяці 1205 р.⁴ Гадаю, що галицький повістяр вмістив цей запис для того, щоб обґрунтувати підтримку Андрієм II сходження малого Романовича на галицький престол.

Надзвичайно показовою виглядає формула ізвода, за допомогою якої його складач описав зайняття Данилом батьківського стола: «Тогда же бояре володимерьстии и галичкьи... и воеводы угорьскыя посадиша князя Данила на стол отца своего...» Цей урочистий запис джерела ясно свідчить про те, хто був справжнім господарем Галицько-Волинської Русі. Велике боярство, лідери

якого з повагою названі літописцем (В'ячеслав володимирський і Володислав галицький), і посадило «отчича» у Галичі й землі, які воно вважало належними йому, боярству. Слова «король же Андрей не забы любви своея первые, иже имяше ко брату си великому князю Романови» (стійка у давньоруському письменстві формула існування союзної угоди між князями) ясно говорять, що Андрій II демонстративно виконував умови потрійної русько-угорсько-польської угоди.

Зовсім інакше виглядає запис Галицько-Волинського ізвода про оволодіння Галичем старшим Романовичем у 1238 р. Закликаний городянами стольного града, Данило зібрав військо і вирушив на Галич. Підійшовши під вали міста, він звернувся до людей із запитанням: чи довго вони терпітимуть владу «иноплеменьных князей»? Ішлося про Ростислава чернігівського, котрий не мав жодних династичних прав на Галич і землю. «Градский мужи», тобто верхівка городян, із захопленням сприйняли ці слова і кинулися до Данила «яко дѣти къ отцу и яко пчелы къ матцѣ». Після цього дворський і єпископ змушені були запросити Данила на стіл. Літописець з великою урочистістю і торжеством повідомляє: «Данило же вниде въ градъ свой, и прииде къ пречистѣй и святѣй Богородици, и прия столъ отца своего, и обличи побѣду и постави на Немецькихъ вратехъ хоругвь свою»⁵.

У наведеному тексті Данило владно заволодіває Галичем. В'їзд государя вітається городянами, верхівка міста і землі змушена скоритися володарю, і все це з радістю описує відданий своєму князеві книжник. Власне, в цьому уривку джерела йдеться про інаугурацію Данила Романовича, проте короткість його і відсутність на Русі традиції описів подібних торжеств позбавляють нас можливості повною мірою відчутти урочистість події.

Данина палацовому етикетові з радістю віддається галицьким повістярем в епізоді виїзду старшого Романовича на війну. Перед нами чи не єдиний опис парадного одягу руського князя (не беру до уваги подібних описів у «Історії» В. М. Татищева, щоносять відверто міфічний характер). У кінці 1248 — на початку 1249 р.⁶ «присла король угорський къ Данилу, прося его на помощь: бѣ бо имѣ рать на бой с нѣмци»⁷. Бела IV після поразки його

війська у битві з Даниловим 1245 р. біля м. Ярослава на час відмовився від планів загарбання Галицької землі. Разом з тим, король розраховував на поміч Романовичів у змаганні за австрійську спадщину герцога Фрідріха II Бабенсберга, котрий загинув ще 1246 р. у війні з Белою IV. Данило відгукнувся на заклик Бели й вирушив на війну з його суперниками. Союзники зустрілися у Братіславі (Пресбургу)⁸.

Отже, Данило на чолі «воев» свого двору урочисто в'їжджає до Братіслави: «Бѣ бо конь подъ нимъ дивленію подобень, и сѣдло отъ злата жъжена, и стрѣлы и сабля златомъ украшена, и иными хитростьми, яко же дивитися [дивуватися], кожухъ же оловира грецького, и круживы златыми плоскыми ошить, и сапозы зеленого хъза шити золотомъ»⁹. Розкішному одягові, дорогоцінному озброєнню і чудовому коню государя відповідала і його «мала дружина»: «Нѣмьци же дивящюся оружию татарьскому: бѣша бо конѣ въ личинахъ и въ коярѣхъ кожаныхъ, и людие во ярыцѣхъ...»¹⁰.

Данило Романович запозичив у монголів надійний і, разом з тим, легкий захисний обладунок, виготовлений із товстої (волової) шкіри, певно, з металічними накладками. Шкіряні шоломи («личини») захищали голову коня, а попони («кояре») — його тіло. Так само вершники були в легких і міцних шкіряних (також, мабуть, з металевими накладками на шкірі) латах — «ярыцах». Через те, що шкіра звичайно не зберігається в більшості типів ґрунтів, такі шкіряні лати, шоломи й попони досі не знайдені, та й особливої надії виявити їх у археологів немає.

Династичні шлюби

Важливою складовою церемоніалу двору були міждержавні (міжкнязівські) шлюби, що укладались звичайно з державних міркувань. Здавна вони правили за вельми ефективний засіб укладення й зміцнення дружніх і воєнних союзів поміж главами князівств. Відомі з джерел і досліджені істориками міжнародні шлюбні зв'язки руських князів давньоруського часу. Менше уваги зверталось на династичні шлюби в середовищі самих Яросла-

вичів. Між тим, вони, так само, як і міжнародні, ефективно використовувались у міжкнязівських відносинах на Русі.

Добі удільної роздробленості була властива постійна і часом особливо гостра напруженість у стосунках поміж государями тих чи інших князівств. Підписувалась безліч угод, більшість яких одразу ж порушувалась. Адже реальних гарантій їхнього виконання просто не існувало. Тому династичні шлюби належали до числа найбільш відносно надійних «печаток», що скріпляли мирні, дружні й союзні договори.

Навряд чи можна вважати випадковою ту обставину, що відомості літописців про такі шлюби на Русі робляться досить частими лише з середини XII ст. Безумовно, вони й раніше укладались, але літописці мало писали про них. До цього (до розгортання процесів роздробленості) можна згадати лише два династичних шлюби, що відбулися 1143 р.: київський князь Всеволод Ольгович одружив сина Святослава з донькою полоцького князя Василька Рогволодовича Марією¹¹, а претендент на київський престол Ізяслав Мстиславич, князь волинський, «отда дчерь свою Полотьську за Борисовича за Роговолода»¹². Ймовірно, що обидва князі прагнули заручитись підтримкою полоцьких князів (котрі звичайно не брали участі в суперництві за Київ) у майбутньому протистоянні за владу на Русі.

Але коли шлюби 1143 р. переслідували все ж таки часткові, тактичні цілі, то дії на шлюбному поприщі Юрія Долгорукого у розпалі війни за Київ з небожем Ізяславом Мстиславичем 1150 р. переслідували метою збити союз проти суперника, залучивши до нього клан Ольговичів і сильного тоді галицького князя Володимирка Володаревича: «Вда Гюрги дчерь свою (Єлену¹³) за Святославича за Олга, другу (Ольгу¹⁴) за Володимирича за Ярослава в Галичь»¹⁵.

Початок XIII ст. приніс Давньоруській державі дедалі більшу децентралізацію. Однак государі Півночі й Півдня продовжували укладати союзи і владнувати стосунки за допомогою все тих же династичних шлюбів. У 1219 р. Данило Романович не зміг силою завладіти галицьким столом, тому що бояри при сприянні польського государя Лешека Білого посадили в Галичі новгород-

ського князя Мстислава Мстиславича із родини смоленських Ростиславичів. Тоді двірські радники Данила вирішили укласти династичний союз з Мстиславом: «Поя у него [Мстислава] Даниль дъщерь именовъ Анну, и родишася у него сынове и дщери: пръвенець бо бѣ у него Ираклѣй, по немъ же Левъ, по немъ Романъ, Мъстиславъ, Шварно, инии бо млади отъидоша свѣта сего»¹⁶.

Прихильний до Романовичів автор, гадаю, зовсім не від багатослів'я свого перелічив синів Данила: то було своєрідне прославлення династії, особливо коли взяти до уваги візантійські імена старших княжичів Іраклія, Лева і Романа. Досі залишаються незрозумілими ті імена. Дехто з істориків гадає, що то була данина матері Данила Анні, котра буцімто належала до візантійської аристократії. Але версія візантійського походження другої дружини Романа Мстиславича, матері Данила і Василька, не підтверджується джерелами. Вона, ймовірноше від усього, була волинською бояриною¹⁷.

Вже у зрілому віці, коли перша дружина Анна померла, Данило з політичних міркувань — щоб скріпити союз із Литвою — перед 1252 р. одружився вдруге з небогою князя Мендовга¹⁸. Однак і в часи Мендовга мирні договірні стосунки Литви з Руссю перемежувались воєнними протистояннями. У 1252 р. Мендовг програв велику війну Данилові, втративши, по суті, Чорну Русь і третину контрольованої ним раніше землі ятвягів. Тому він змушений був просити миру в галицько-волинського князя: «Присла Миндовгъ къ Данилу, прося миру и хотя любве о сватѣствѣ»¹⁹. Справа тягнулась довго — мабуть, Данило не довіряв невірному литовському князеві. Нарешті, 1254 р. син Мендовга Войшелк від імені батька «сътвори миръ съ Даниломъ, и вѣда дщерь Миндовгу за Шварна [сина Данила], сестру свою». Інший син галицько-волинського князя Роман одержав від Войшелка володіння в Чорній Русі, і без того завойованої на той час його батьком, — Новогрудок і Слонім²⁰.

Можна погодитися з думкою відомого дослідника, що угода з Литвою 1254 р., поряд із завершенням тоді Данилом підкорення Ятвязької землі, була вигідна йому в стратегічному плані. Вона просунула рубежі Галицько-Волинського князівства на північ.

Сини ж Данила, що одержали волості в литовських землях, здійснювали його політичний вплив на литовських князів²¹.

Та вищим досягненням шлюбної дипломатії Данила Романовича слід вважати одруження його старшого сина Лева з угорською принцесою Констанцією. З самого дитинства Романовичам доводилось відбивати наступ Угорського королівства на Галицьку землю, напружуючи всі сили. Зрадники-бояри не раз садовили на стіл Галича угорського королевича, закликали самого короля загарбати Галицьку землю.

Рішучий поворот у галицько-угорських відносинах настав лише після 1245 р., коли Данило Романович спочатку розгромив угорське військо, приведене його суперником Ростиславом Михайловичем чернігівським, а потім благополучно повернувся з Орди з ярликом Батия на Галицько-Волинське князівство. У 1246 р. «присла король угорський [до Данила], ...река: “Поими дщерь мою за сына своего Лва”. Галицький літописець просто пояснив несподівану приязність Бели IV: «Бояше бо ся его [Данила], яко был бѣ у Татарехъ, побѣдою побѣди Ростислава и угры его»²². Це визнав і сам угорський король у листі до папи Інокентія IV²³. До того ж Бела IV розпочав тоді війну з Австрією і розраховував, очевидно, спертися на Галицько-Волинське князівство, відновлене Романовичами 1245 р.²⁴

Однак Данило не поспішав приймати пропозицію Бели IV, на яку б охоче пристав ще кілька років тому, — тепер він почувався повним господарем у Галицько-Волинській Русі. Князь «помысливъ же си съ братомъ, глаголу его [короля] не уя вѣры». Тоді Бела IV скористався з перебування в Угорщині галицького митрополита Кирила і всіляко переконував його допомогти в укладенні угоди з Данилом. Митрополит поставив вимогу королю: «Клятвою клени ми ся, аще не премениши слова своего». Одержавши потрібні запевнення від Бели IV, Кирило умовив Данила Романовича погодитися на шлюб свого сина з королівною, після чого галицько-волинський князь «створи с нимъ [(Белою IV)] миръ»²⁵. З цього часу відносини між Галицько-Волинським князівством і Угорщиною залишались в основному дружніми, часто були союзницькими, як у справі заволодіння Австрійською спадщиною.

Придворні розваги

Так само, як і двори західноєвропейських монархів, княжий двір Романовичів був своєрідним театром розкішного життя. Це важило для Данила тим більше, що реальність, яка його оточувала, далеко не завжди відповідала такому життю. Сповнений карколомних пригод, драматичних подій, у яких часом життя і його, і брата Василька висіло на волосині, його життєпис, тим не менше, створює враження, що князі приділяли багато уваги придворним розвагам. Найбільше джерельних свідчень відноситься до сюжету прославлення князів їхнім оточенням, людьми княжого двору.

Співці і трубадури. Як відомо, Галицько-Волинський ізвод відкривається піднесеним панегіриком засновникові династії Романовичів. Витоки літописної похвали Романові, його обожнювання галицькими і волинськими книжниками беруть початок в давньоруській народній творчості. «Створенню пісень і переказів сприяла колоритна біографія цього князя, котрий сидів і на новгородському і на київському столах, об'єднав владу над Волинню і Галичем, воював то з ятвягами, то з Польщею, то громив половців, то рішуче розправлявся зі своєю дружиною, тещею і тестем, котрих він разом постриг у ченці, незважаючи на те, що його тесть — сам великий князь київський Рюрик Ростиславич»²⁶. Б. О. Рибаків вважає, що панегірик Романові мав у основі, ймовірно, якусь «славу»-«хвалу» князеві, складену придворним поетом, подібно до «словутного певца Митуса», що служив якийсь час його синові Данилові.

З усного твору зачерпнутий і наступний текст панегірика: «Ревна же бо деду своему Мономаху, погубившему поганья измаилтяны, рекомья половци, изгнавшю Отрока во Обезы, за Железныя врата. Сырчанови же оставшю у Дону, рыбою ожившю...»²⁷. Фольклорний характер оповіді про славетну боротьбу Володимира Всеволодича Мономаха, прапрадіда Романа, проти наступу Половецького степу, що починається цими словами, давно вже відзначений вченими. Висловлене припущення, що панегірик Мономахові створений під впливом половецького епосу.

А дехто вважав його навіть уривком з того епосу, бо він містить чимало рис характеристики половецького побуту і звичаїв²⁸.

Прославляючи Данила і Василька Романовичів, галицький і волинський книжники не раз підкреслюватимуть родовий зв'язок Романовичів з далеким знаменитим предком, засновником роду Мономашичів, від якого походили вони. Оповідаючи про події 1227 р., літописець твердить, що волинський князь Мстислав Німий «ужика [родич] сый Роману отъ племени Володимеря, прирокомъ [прізвиськом] Мономаха... Бѣ бо велику любовь имѣа къ отцю его»²⁹ [Данила], тобто до Романа, — не в останню чергу, мабуть, тому, що той належав до «племени Володимеря».

Через чверть століття по тому, в описі переможної війни Романовичів проти агресивних ятвязьких князків (що майже кожного року шарпали північно-західні рубежі Волині), книжник вигукє: «И многы хрестианы отъ плѣнениа избависта, и пѣснь славну пояху има [Романовичам], ...и прийдоста съ славою на землю свою, наслѣдивша путь отца своего великого князя Романа, иже бѣ изострился на поганья, яко левъ, имъ же половци дѣти страшаху»³⁰. Бачимо тут відверте перегукування з панегіриком Романові й Мономаху на початку Галицько-Волинського літопису. Сенсову й текстуальну подібність похвала Романові має з панегіриком Володиміру Всеволодичу у літературному творі 30-х або 40-х років XIII ст. «Слово о погибелі Руської землі», де Мономаха названо головним захисником Руської землі. Слова «песнь славну пояху има» у розповіді нашого літописця про перемогу Данила і Василька над ятвягами є свідомством прославлення Романовичів у сучасній їм поезії, найімовірніше — дружинній. Так творилася історична і zarazом поетична пам'ять галицько-волинським князям у літописі і пам'ятках усної народної творчості.

Творці літопису постійно наголошують на тому, що своїми воїнськими подвигами Романовичі достойно продовжили полководницьку діяльність батька. Після гучної перемоги Данила над ятвягами, що поставила цей народ на межу винищення, літописець із гордістю за свого героя зауважує: «Яко дань платили суть ятвязи же королеви Данилу, сынови великаго князя Романа. По великомъ бо князи Романѣ никто же не бѣ воевал на нѣ [ятвягів] в рускихъ

князехъ, развѣ сына его Данила»³¹. Дійсно, у 1196 р., за повідомленням Київського літопису XII ст., «ходи Романъ Мьстиславичъ на ятвягы отомьщиваться: бяхуть бо воевали волость его, и тако Романъ вниде в землю ихъ; они же не могучи стати противу силѣ его, и бѣжаша во свои тверди...»³² У цих коротких словах проступає образ того Романа, котрий кидався на половців, мов лев...

Не раз і не два галицькі й волинські книжники, істинні люди княжого двору (навіть якщо вони формально і не входили до його складу), наголошують на «славах», які проголошували Романовичам сучасники. На їхній погляд, інакше не можна було й ставитись до Романа і його славних нащадків. Тому із щирим обуренням літописець оповідає про те, як Данило Романович у 1241 р. придушив вогнище боярської опозиції у Перемишлі. Там був взятий у полон давньоруський співець, своєрідний трубадур, що оспівував, мабуть, боярські вольності й вихваляв спротив бояр князям: «Словутнаго певца Митусу, древле за гордость не восхотѣвшу служити князю Данилу, раздранаго акы связаннаго приведоша...»³³. Ця «гордість» Митуси (мабуть, зменшувальне ім'я від Дмитро) здалася книжникові особливо дивною, бо «слава» Романовичам цілком природно, на його думку, випливала з їхніх славних справ.

Перемишльський єпископ мав пишний і багатий двір. При цьому дворі жив і «славетний співець Митуса», про якого літописець з іронією каже, що колись він з гордоців не хотів служити Данилові, а тепер його привели перед очі князя — обдертого і зв'язаного. Для галицького книжника, котрий щиро співчував державотворчим планам Данила Романовича, Митуса (певно, зменшувальна форма від імені Дмитро) був, мабуть, уособленням боярської і церковної руйнівної анархії.

Ми майже нічого не знаємо про театральне і музичне мистецтво Давньої Русі. Особливо про видовища. На фресках Софійського собору в Києві зображено акробатів, але немає впевненості в тому, що то давньоруські, а не візантійські артисти. Так само не ясно, візантійський чи руський орган намальовано на одній з тих фресок. Якщо вчені добре знають, що на Русі XI–XIII ст. існувала історична література (літописи) й твори красного письменства, наприклад «Слово о полку Ігоревім», то майже нічого не відомо про

співців, оповідачів билин, виконавців дружинних та історичних пісень. Тим ціннішою видається коротенька розповідь галицького літописця про знаменитого співця Митусу, людину, видно, незалежну і горду.

Про цього середньовічного артиста, певно, високого кшталту, ми дізнались випадково — лише тому, що його життєвий шлях пересікся зі шляхом великого галицько-волинського князя Данила Романовича. Волею долі Митуса виявився втягненим у політичну боротьбу в Галицько-Волинському князівстві й став її жертвою, як звичайно буває з людьми, від політики далекими, найперше — з митцями.

Це при тому, що люди цієї професії жили й діяли і в інших містах Давньої Русі. Адже Київська Русь здавна мала таких придворних поетів і співців. Згадаймо хоча б Бояна, звеличеного у «Слові о полку Ігоревім»:

Боян-бо наш віщий,
Як хотів кому пісню творити,
Розтікався мислю по дереву,
Сірим вовком по землі,
Сизим орлом попід хмарами

(Переспів Максима Рильського).

Останніми роками дослідники дедалі більше схиляються до думки, що «Слово» довгий час жило в усній формі, виконуючись співцями на княжих зібраннях і учтах.

У написаному Нестором «Житті» Феодосія Печерського мовиться, що коли той одного разу, на початку 70-х років XI ст., завітав до палацу великого князя київського Святослава Ярославича, то побачив артистів, котрі грали й співали, тішачи государя та його гостей: одні на гусях інші на органі. Можливо, саме такий орган зображено на одній з фресок Софійського собору.

Час від часу до літописів та західноєвропейських хронік потрапляли уривки пісень, створених галицькими придворними поетами та співцями. Польський історик XV ст. Ян Длугош переказав уривок пісні, складеної при дворі тестя Данила Галицького Мсти-

слава Удатного. Галицько-Волинський літопис відкривається величальною піснею Роману Мстиславичу, створеною в душі високих зразків середньовічної поезії. Його сини Данило і Василько мали при своїх дворах таких співців, про що довідуємось із кількох згадок галицького літописця 50-х років.

Найбільш імовірним буде припущення, що той Митуса і був таким придворним поетом, співцем великої слави, як підкреслив навіть не прихильний до нього галицький літописець. Напевне, він виконував речитативом власні пісні під акомпанемент арфи (гуслів) або лютні, — так само, як славетні західноєвропейські трубадури. Спадає на думку образ майже сучасника Митуси — все-світньо відомого провансальського трубадура Бертрана де Борна (1140–1215), автора і виконавця запальних войовничих пісень-сірвент, у яких оспівувались феодальні заколоти («мятежи», про які так часто згадує Галицько-Волинський літопис) і війни, найбільше вихвалялись князі та королі, котрі безупинно воювали, — чи то з ворогами країни, чи то один з одним. Доживши до похилого віку, Бертран де Борн вирішив за краще вмерти від руки ворога в бою, аніж тихо віддати душу Богові від старості у власному ліжку.

Нищівну характеристику як політику дала найбільш знаменитому серед трубадурів Бертрану де Борну відома дослідниця середньовіччя О. Добіаш-Рождественська у 20-х роках нашого століття: «На наш тверезий розум цей поет справив би враження божевільного... “Ідея” його гранично елементарна. Він хоче одного: щоб навколо нього не припинялось взаємне винищення, поважає лише тих, хто б’ється, і зневажає тих, хто цього не робить»³⁴.

Та було б помилковим гадати, що подібні до де Борна трубадури були чистими й безкорисливими апологетами війни. Зовсім ні. Вони здебільшого відстоювали власні матеріальні інтереси, будучи володарями замків, міст і сіл, де на них працювали сотні залежних людей. Такі співці звичайно тому й розпалювали феодальну анархію, що централізація держави обмежила б їхні апетити й сваволю. Добіаш-Рождественська наводить красномовний приклад з життя самого Бертрана де Борна. Він довго бунтував проти англійського короля Річарда Лев’яче Серце, бо той відібрав у нього замок. Коли ж Річард повернув йому замок, то де Борн почав

оспівувати великодушного государя, «доблесного і відважного, якого ще не було на світі...»

Здебільшого трубадури, особливо ті, що жили при дворах великих і пихатих сеньйорів, прославляли феодальну анархію, виступали проти централізації середньовічних держав. Здається, саме таким і був Митуса. Мабуть, правий був М. Костомаров, коли вклав до його уст вірші, що висловлювали надії боярських олігархів на занепад князівської влади:

Кончились віки, зілля сухеє огонь поїдає,
Хай поїдає, хай пропадає Русь із князями³⁵.

Галицько-Волинська Русь не пропала, не загинула. Того не допустив її народ, його проводир Данило Галицький. А от Митуса, ймовірно, закінчив свої дні у «порубі» на княжому дворі Галича.

Бенкети, рицарські герці, лови

Бенкети («пиры») належать до найдавніших ритуалів княжого двору. Вони сягають у глибину часу, в добу, коли двору як владної структури ще не існувало, і князь бенкетував зі своєю дружиною. В уяві багатьох шанувальників вітчизняної минувшини київський государ Володимир Святославич, хреститель Русі, був знаменитий чи не найбільше своїми бенкетами. Бенкети («пиры») є неодмінною приналежністю билин так званого Київського циклу, головним героєм яких виступає Володимир Красне Сонечко.

Вчені, що вивчали цей епічний жанр, вважають, що велика чисельність бенкетів у билинах зовсім не є випадковою. Билини, певно, виконувались на «пирах». Про це йшлося в розділі «Придворні й військові посадовці та міністеріали». Володимирові «пиры» відбилися у найдавнішому серед збережених літописів — «Повісті временних літ». Поряд з необхідністю постійного поповнення дружини основною функцією бенкетів Володимира і наступних князів була «дума» з князем³⁶.

Істориками неодноразово відзначалось, що владні структури влаштовували бенкети з метою їх легітимізації та репрезен-

тації. Бенкети були також важливою формою взаємодії влади й населення³⁷. Нарешті, государ, організуючи учти, прагнув добути симпатії народу. Мабуть, саме таку мету переслідував Ярослав Володимирович, котрий після освячення храму на честь Бориса і Гліба влаштував свято, що, по суті, було бенкетом³⁸: «Створи же христоробець пирь великъ, праздникъ святою, не токмо болярюмь, но и всѣмь людемь...»³⁹

О бенкетах, не пов'язаних з церковними торжествами (П. В. Лукін називає їх «політичними»), двічі розповідає Київський літопис під 1151 р. Спершу Ізяслав Мстиславич урочисто в'їхав до Києва і «сѣде на на столѣ дѣда своего и отца своего, с честию великою». Потім він «отъ святоѣ Софьи поѣха съ братьею на Ярославль дворъ, и угры⁴⁰ позва со собою на обѣдъ и кияны, и ту обѣдавъ с ними на велицемъ дворе на Ярославли». Масштабність і урочистість події й самого обіду підкреслили кінні ристалища: «Тогда же Угре на фарехъ и на скокохъ играхуть на Ярославли дворѣ многое множество. Кияне же дивяхуся угромъ множеству, и кметства ихъ, и комонемъ ихъ»⁴¹.

Далі у джерелі йдеться про розумний політичний і дипломатичний вчинок Ізяслава Мстиславича, котрий, щоб нейтралізувати претензії Юрія Долгорукого на київський стіл, зробив своїм співправителем старшого брата Юрія В'ячеслава. По тому, як В'ячеслав «уѣха въ Киевъ, ... и сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего», він позва сына своего Изяслава к собѣ на обѣдъ, и кияны вси...»⁴². Масовість бенкету мала на меті підкреслити урочистість моменту: вокняжіння (хай і буферне) старшого в роду Мономашичів у стольному граді Русі.

Іншим було призначення і характер княжих «пиров» у часи Романовичів. На них князі вже не думали з дружиною, не поповнювали склад своєї «молодшої дружини» (дворян). Головною функцією бенкетів Данила і Василька було дружнє спілкування з людьми двору, а також залучення на свій бік бояр, котрі вагались у своїх політичних симпатіях. Літопис доніс до нас свідчення того, що на тих бенкетах опозиційно настроєні щодо Романовичів бояри поводитись відверто вороже.

Восени 1230 р. бунтівні бояри знову змовились із братом Данила Олександром Всеволодичем, щоб убити Данила. Для цього вирішили використати княжий прийом у його палаці: «Съдящимъ же имъ в доме⁴³ и хотящем [боярам] огнемъ [палац] зажеши»⁴⁴. Лише щасливий випадок врятував братів Романовичів.

Продовжуючи розповідь про підступи галицьких олігархів проти свого государя, книжник пригадує: «И нѣкогда ему [Данилу] в пиру веселящуся, одинъ отъ тѣхъ безбожныхъ бояръ лице зали ему чашею, и то ему стерпѣвшю; иногда же Богъ да имъ възмездие»⁴⁵. Перед нами рідкісний випадок, коли галицький письменник засуджує свого пана за м'якість щодо боярського роду Молибоговичів, адже саме «один отъ тѣхъ безбожныхъ бояръ» смертельно образив свого князя. Мені вже доводилось писати про те, що навряд чи літописець відобразив реальну подію: князь, та ще й такий хоробрий і гордий рицар, як Данило, не стерпів би прилюдної кривди від свого васала. Гадаю, що тут маємо справу з поширеним у середньовічному західноєвропейському рицарському фольклорі символом найстрашнішої образи, яку тільки може завдати слуга своєму панові. Вважаю, що ця оповідь народилася в колі близьких сподвижників Данила його «молодшої дружини»⁴⁶.

Герці, турніри. Дехто гадає, що так само не без впливів західноєвропейських рицарських традицій міг з'явитися у Галицько-Волинській Русі звичай проведення рицарських турнірів і поєдинків (герців). Утім, принцип вирішувати долю битви у поєдинку двох витязів був поширеним на Русі й фіксується у наших літописах з дуже давніх часів. Літописці охоче пишуть про це, підносячи тим самим авторитет рицарської верстви. Пригадаймо напівлегендарну історію герця між руським молодим хлопцем і печенізьким богатирем, повідану Нестором під 992 р.

Величезна орда кочовиків-печенігів вдерлася до Переяславської землі, Володимир Святославич вийшов їм назустріч з військом. Супротивники встали на р. Трубежі й кожний не відважувався перейти на інший бік, впритул до ворога. Тоді печенізький хан запропонував Володимирові вирішити справу єдиноборством кращих воїзнів. Князь погодився: «Выпустиша печенѣзи мужь

свой, бѣ бо превеликъ зѣло и страшень. И выступи мужъ Володимерь, и узрѣ и печенѣзинъ и посмѣся — бѣ бо середний тѣломъ... И ястася, и почаста ся крѣпко держати, и удави печенѣзина в руку до смерти. И удари имь о землю. И кликнуша и печенѣзи побѣгоша...»⁴⁷.

Легенди і казки про перемогу руського воїна над печенігом довгий час жили на Україні. Безіменний в літописі, він носить у записаних в різних місцевостях України в ХІХ ст. ім'я Кирила або Микити. Фольклористи записали казки з цим сюжетом і в багатьох областях Росії.

Так само вирішили долю війни у поєдинку руський князь Мстислав Володимирович і касозький⁴⁸ — Редедя. Причиною війни, слід гадати, була відмова Редеді платити данину Мстиславу, котрий тоді княжив у Тмуторокані. Битися запропонував Редедя, Мстислав погодився. Почали вони боротися, став знемагати Мстислав, тому що «бѣ бо великъ и силенъ Редедя». Тоді руський князь почав благати Богородицю допомогти йому, пообіцявши у разі перемоги збудувати церкву на її честь. Молитва допомогла: «И се рекъ, удари имь о землю. И вынзе ножь, и зареза Редедю», після чого заволодів землею касозького князька, його майном, родиною і наклав данину на касогів⁴⁹.

І в пізніші століття поєдинок двох богатирів якщо й не вирішував долю битви, то відкривав її. Варто згадати герць між руським богатирем Пересветом і татарським витязем на самому початку Куликовського бойовища 1380 р.

Отже, рицарські звитяги були не чужими галицьким воїнам і воєводам. Не гребували ними й самі князі. Галицько-Волинський ізвод доніс до нас принаймні два випадки таких герців, перший з яких був жартівливим. Вище розповідалось, як восени 1230 р. ворожі Романовичам бояри вирішили підпалити їх палац під час урочистої учти (бенкету), влаштованої для них князями. Останніх врятував щасливий випадок: «Богу вложившю въ сердце Василку изыти вонъ, и обнажившю мечь свой играа на слугу королева, иному подхватившю щить играючи...»⁵⁰. Мабуть, імітація поєдинку була такою вдалою, а Василько і його суперник билися так азартно, що бояри Молибоговичі вирішили, що зараз Романовичі

візьмуться за них із мечами в руках, і кинулись тікати геть, волаючи: «Свѣтъ [змова] нашъ раздрушися!».

А от справжній рицарський турнір влаштував багатолітній суперник Данила Романовича за галицький стіл чернігівський княжич Ростислав Михайлович. Вторгшись із угорським військом і загонами бунтівних (проти Романовичів) бояр у Галицьку землю влітку 1245 р., він не зміг оволодіти добре укріпленими містами-фортецями Перемишлем і Ярославом й зволікав час, такий важливий у воєнних діях, стоячи біля укріплень Ярослава. Галицький книжник з іронією відзначив: «Гордящю же ся ему [Ростиславу] и сътвори игру предъ градомъ, и сразившюся ему съ Воршемъ, и падесе подъ нимъ конь, и вырази собѣ плече, и не на добро случися ему знамение»⁵¹.

Це повідомлення літопису кидає світло на цікаву й незвичайну загалом для Русі сторінку світського життя у Галицькій землі. Ростислав Михайлович влаштував на західноєвропейській взірєць рицарський турнір біля валів обложеного ним міста і сам узяв у ньому участь, схрестивши спис з якимось Воршем, можливо, тим самим польським рицарем, що згадується у Волинській частині літопису близько 1266 р.⁵² У сентенції літописця, якою завершується розповідь про двобій Ростислава з Воршем, притаманний історикові-християнину провіденціалізм поєднується із забобною вірою в лихі прикмети.

Лови. Полювання було улюбленою розвагою феодальної верхівки суспільства на Русі та в інших країнах середньовічної Європи. Тому книжники, виконуючи суто пропагандистські завдання княжого двору, всіляко розписують мисливські звершення князів, ставлять мужніх володарів у приклад суспільству. Вже в першому серед тих, що дійшли до нас, світському літературному творі Давньої Русі — Повчанні дітям Володимира Мономаха (перші десятиліття XII в.) читаємо: «А се тружахъся, ловы дея... конь диких своими руками связалъ есмь въ пуцахъ 10 и 20 живых конь... Тура мя метала на розѣх и с конемъ, олень мя одинъ боль, а 2 лоси, одинъ ногами топталъ, а другый рогома боль, вепрь ми на бѣдре мечь отъялъ, медвѣдь ми у колѣна подъклада укусилъ, лютый звѣрь скочилъ ко мнѣ на берды и конь со мною поверже.

И Богъ неврежена мя съблюде»⁵³. Той лютий звір, на думку деяких вчених, ніщо інше, як рись.

Володимир Всеволодич у Повчанні наголошує на своїх мисливських подвигах так само явно і з гордістю, як і на своїх воєнних звершеннях. Настільки високо цінувало феодальне суспільство «ловецьке» вміння государя! Трохи далі в Повчанні він наголошує на своїй увазі до ловів і ловчих, турботі про них: «И в ловчих ловчий нарядъ сам есмь держалъ, и в конюсѣх, и о соколѣхъ и о ястребѣхъ» Князь ставив війну і полювання на один щабель, про що можна судити з таких його слів: «Еже было творити отроку моему, то сам есмь творилъ, дѣла на войнѣ и на ловѣхъ, ночь и день, на зною и на зимѣ, не дая собѣ упокоя»⁵⁴.

Вже в самому кінці Галицько-Волинського ізвода його складачі з симпатією описують волинського князя Володимира Васильовича, небожа Данила Романовича, вихваляючи достоїнства цієї дійсно видатної людини. Волинський книжник підкреслює, що смертельно хворий у той час государ раніше був уславленим на Русі ловцем: «Бяше бо и самъ ловець доборь и хороборь, николи же къ вепреви, но къ медведеви не ждаше слугъ своихъ, а быша ему помогли, но скоро самъ убиваше всякый звѣрь. Тѣмъ же и прослылъ бяше въ всей земли, понеже даль бяше ему Богъ васнь [можливо] не токмо на одинѣхъ ловѣхъ, но въ всемъ, за его добро и правду»⁵⁵. У цих розчулених і піднесених словах викладений погляд тогочасного суспільства на государя: він був взірцем у всьому, адже лови належали до головних чеснот володаря.

Мисливський хист вміння й відвага були притаманні головному герою Галицько-Волинського літопису — Данилові Романовичу. Характерно, що навіть під час війни государ не забував про полювання. У 1251 р. бунтівний новгород-сіверський князь Ізяслав Володимирович, підмовлений татарами, раптом вчинив похід на Галич. Почувши про це, Данило послав проти нього сина Романа, сам же поїхав проводити своїх «воев». «Едущю же ему до Грубешева»⁵⁶, но убивъ вепревъ 6, самъ же уби рогатиною 3, а отроци его [3], и въдасть мяса воемъ на путь»⁵⁷. Ходити з рогатиною на такого могутнього й злого звіра, яким був і є нині дикий кабан, під

силу хіба що молодій і дужій людині. Данилові ж тоді вже виповнилося 50 років, — вік, як на той час, вже дуже поважний.

Мисливство належало й до головних публічних світських розваг государів. У 1164 р. галицький князь Ярослав Володимирович уклав спрямований проти Візантії договір з Угорщиною і підтримав суперника імператора Мануїла I — Андроніка Комніна. Київський літопис повідомляє, що «прибѣже ись Царягорода братань царевъ кюръ Андроникъ къ Ярославу у Галичь, и прия и Ярославъ с великою любовью, и да ему Ярославъ нѣколько городовъ на утѣшение»⁵⁸. Андронік подружився з галицьким государем, брав участь в його бенкетах і ловах, особливо відзначившись у небезпечному полюванні на величезних турів. Він навіть засідав у ближній думі разом з ближніми боярами⁵⁹.

Тому князі робили дорогі подарунки один одному: соколів, яструбів, мисливських собак і навіть гепардів («пардусов»), використання яких на ловах на Русі не раз фіксується писемними джерелами. Недарма, гадаю, великий воїн Святослав Ігоревич порівнюється Нестором із гепардом: «Князю Святославу възрастьшю и възмужавшю, нача вои совокупляти многи и храбры, и легко ходя, аки пардусъ, войны многи творяше»⁶⁰.

А 1147 р. у Москві зустрілися вороги Ізяслава Мстиславича київського — Святослав Ольгович і Юрій Долгорукий⁶¹. Святослав приїхав на зустріч «в малѣ дружинѣ», тобто з частиною свого двору, а син його «Олеґъ же ѣха напередъ къ Гюргеви, и да ему пардусъ»⁶². Мине трохи більше десяти років, аж коли той самий Святослав Ольгович зустрінеється з главою смоленських Ростиславичів, молодшим братом Ізяслава Мстиславича Ростиславом, котрий тільки-но зійшов на київський золотий стіл. Ростислав відразу покликав на перемови («на обѣдъ») Святослава, першу людину у клані чернігово-сіверських Ольговичів, одвічних суперників Мономашичів у змаганнях за владу на Русі. Той охоче відгукнувся на запрошення Ростислава Мстиславича: «Святославъ же ѣха к нему безо всякого извѣта». Сторони обмінялися дорогими дарунками. Зокрема, «дав Святославъ Ростиславу пардусъ и два коня борза»⁶³ — мабуть, коні також призначалися для княжого полювання.

На закінчення варто наголосити на тому, що церемоніал, етикет і розваги двору князя, в нашому випадку Данила Романовича, конституювали і закріплювали у свідомості підданих величний образ государя, що уособлював вищу справедливість і ніс захист як від зовнішнього ворога, так і від сваволі феодалів — великих бояр⁶⁴.

¹ Див. оригінальну працю польського дослідника: Dalewski Z. Władza prestrzeń ceremonial. — Warszawa, 1996.

² Польская С. А. Королевские постцеремониальные пиры в регламенте цермоний французского королевского двора // Двор монарха в средневековой Европе. — М; СПб., 2001. — С. 235 и сл.

³ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Ф. Котляра. — К., 2002. — С. 79.

⁴ Котляр М. Ф. Коментар // Галицько-Волинський літопис. — С. 176.

⁵ Галицько-Волинський літопис. — С. 99.

⁶ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. — Львів, 1901. — Т. 41. — С. 34–35.

⁷ Галицько-Волинський літопис. — С. 111.

⁸ Котляр М. Ф. Коментар // Галицько-Волинський літопис. — С. 267–268.

⁹ Галицько-Волинський літопис. — С. 112. Оловир — заткана золотом шовкова тканина, хъз — сап'ян.

¹⁰ Там само.

¹¹ Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle. — Roma, 1927. — Tabl. IV. — No 22. — P 20.

¹² ПСРЛ. — Т. 1. Лаврентьевская летопись. — Вып. 2. — Л., 1927. — Стлб. 310; Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 224.

¹³ Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. — Ч. 1. — Ренн, 1991. — № 153. — С. 68.

¹⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 422.

¹⁵ Там само. — С. 275.

¹⁶ Галицько-Волинський літопис. — С. 82.

¹⁷ Котляр М. Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького // Археологія. — Київ, 1991. — № 2.

¹⁸ Галицько-Волинський літопис. — С. 112. Див.: Baumgarten N. Op. cit. — Tabl. XI. — № 4.

¹⁹ Там само. — С. 113.

²⁰ Там само. — С. 117.

²¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 3. — Львів, 1905. — С. 81–82.

²² Галицько-Волинський літопис. — С. 110.

²³ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. Fejer. — Т. IV. — V. 2. — Budaë, 1829. — P. 220–221.

²⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. III. — С. 66–67.

-
- ²⁵ Галицько-Волинський літопис. — С. 110.
- ²⁶ Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. — М., 1963. — С. 151.
- ²⁷ Галицько-Волинський літопис. — С. 77.
- ²⁸ Пархоменко В. А. Следы половецкого эпоса в летописях // Проблемы источниковедения. — Сб. 3. — М.; Л., 1940. — С. 391–393.
- ²⁹ Галицько-Волинський літопис. — С. 87.
- ³⁰ Там само. — С. 111.
- ³¹ Галицько-Волинський літопис. — С. 119.
- ³² Летопись по Ипатскому списку. — С. 471.
- ³³ Галицько-Волинський літопис. — С. 105.
- ³⁴ Цит. за: Котляр М. Ф. Давньоруська держава. — Київ, 1996. — С. 217.
- ³⁵ Могила Амвросій. Ієремія Галка (літературні псевдоніми Костомарова). Поезії. — Київ, 1972. — С. 269.
- ³⁶ Липец Р. С. Эпос и Древняя Русь. — М., 1969. — С. 127 исл.
- ³⁷ Гуревич А. Я. Пир // Словарь средневековой культуры. — М., 2003. — С. 359–360.
- ³⁸ Лукин П. В. Сакральное пространство древнерусского пира: к вопросу о способах репрезентации власти в домонгольской Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. — Т. XVIII. — М., 2006. — С. 117–118.
- ³⁹ Абрамович Д. И. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. — Пгр., 1916. — С. 19.
- ⁴⁰ союзне йому угорське військо.
- ⁴¹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 288–289.
- ⁴² Там само. — С. 290.
- ⁴³ В одному із списків Галицько-Волинського ізвода читається: «в думъ», що наряд чи могло бути звичайною опискою. Можна припустити, що князь зібрав тоді раду з найближчих йому і найзначніших бояр (Галицько-Волинський літопис. — С. 93).
- ⁴⁴ Галицько-Волинський літопис. — С. 93.
- ⁴⁵ Галицько-Волинський літопис. — С. 94.
- ⁴⁶ Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис. — К., 1993. — С. 50.
- ⁴⁷ Повесть временных лет. — 2-е изд. — СПб., 1999. — С. 55.
- ⁴⁸ Касоги — літописна назва північнокавказького народу адигів або черкесів.
- ⁴⁹ Повесть временных лет. — С. 64.
- ⁵⁰ Галицько-Волинський літопис. — С. 93.
- ⁵¹ Галицько-Волинський літопис. — С. 107.
- ⁵² Там само. — С. 129.
- ⁵³ Повесть временных лет. — С. 104.
- ⁵⁴ Там само. — С. 104–105.
- ⁵⁵ Галицько-Волинський літопис. — С. 143–144.
- ⁵⁶ волинське місто, засноване, ймовірно, самим Данилом Романовичем на початку 1240-х років.

⁵⁷ Галицько-Волинський літопис. — С. 117.

⁵⁸ Летопись по Ипатскому списку. — С. 359.

⁵⁹ Nic. Chop. De Andron. II, 11. / Ed. — Bonn. — P. 452.

⁶⁰ Повесть временных лет. — С. 31.

⁶¹ Ця перша згадка про Москву в джерелі умовно вважається роком заснування міста.

⁶² Летопись по Ипатскому списку. — С. 240.

⁶³ Летопись по Ипатскому списку. С. 315–316.

⁶⁴ Див.: Хачатурян Н. А. Запретный плод... или Новая жизнь монаршего двора в отечественной медиевистике // Двор монарха в средневековой Европе. Явление. Модель. Среда. — М.; Л., 2001. — С. 19.